

Ясин ҚҰМАРҰЛЫ

“БИ” СӨЗІНІҢ ТӨРКІНІ

Автор мақалада «би» сөзінің шығу тегіне ғылыми талдау жасайды. “Би” сөзінің тегі бір қарағанда қарапайым мәселе болғанымен, оның ішкі мәні тереңде жатады. Ол бидің төркіні қайдан келген, биді қалай түсіну керек, қазақта би болған ба, қашаннан болған деген мәселелерге барып саяды. Би билеу мен биліктің байланысына назар аударады. Би сөзінің этимологиясын талдайды.

Кілт сөздер: Би, билік, шаман, этимология, би билеу, бақсы, бақсылық ойын.

Қазақта ән болмаған, би, күй болмаған деуші мәңгірттер бүгінгі күннің тумалары ғана емес. Оның алдыңғыларын сонау ХІХ ғасырдан да жолықтыруға болады. ХІХ ғасырда қазақ жеріне келген К. Дужан: “Көкпекті округі қазақтарының үйлену әдет-ғұрыптары” атты естелігінде: “Қазақтарда, пышына келгенде, тікелей үйленуге ғана тән болатын ән, музыка немесе би жоқ; көпшілік жағдайда олардың өлеңдері бірнеше сөздердің мағынасыз қосындыларынан тұрады; бір қуаныштысы - сөздер ұйқасып аяқталады. Осы жерде өлеңді құрастырудағы шеберлік көрінеді және ол кез келгеннің қолынан келе бермейді”, – деп жазады [1].

Автордың сөзінде қисын бар дейін десек, қазақта үйленуге тән би мен күй болмай-ақ қойсын, ән мен ән ырғағы жоқ деу барып тұрған сорақылық болмас па?! Қазақта үйлену мұрасымдарына байланысты ән мен ән ырғағы жеткілікті екендігі кімге болса да белгілі жай. “Сыңсыма”, “аужар”, “көріс”, “беташар” сияқтылардың барлығы үйленуге қатысты ән-жырлар емей не болмақ? Тіпті қазақтың анадан шыр етіп жарық дүниеге келгеннен, қайта қара жердің құшағына кіргенге дейін әнмен қарсы алынып, әнмен ұзатылып салынатындығын қазақты түсінетін барлық жан біледі. Қазақта үйленуге қатысты ән-күй жоқ деп отырған жаннан, қазақ биі туралы дерек дәмәтудің өзі де сорақылық болар еді.

Қазақта би болған ба, “би” сөзі қазаққа қайдан келген деген мәселеге мәдениеттанушылар ертеден назар аудара бастағаны байқалады. 1892-1938 жылдар аралығында өмір сүрген режиссер, драматург, актер, қазақ ұлттық профессионалды театр өнерінің негізін салушылардың бірі Жұмат Шанин: «Қазақта би болмаса, онда “би билеу” деген сөз қайдан шыққан?» деген екен. Ендеше, шындығында “би” сөзі қайдан келген? Оның арғы мағынасы не? Бұл – кімді болса да толғандыратын мәселе.

Қазақтың сөздік қорында “би” сөзінің екі түрлі мағынасы бар: 1. Би - дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық

биліктің иесі. 2. Би - саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделе көрсетілетін көне өнер түрі.

Билік иесін білдіретін “би” сөзі орхон-енисей түрік мәтіндерінде “бек”, “беклік” түрінде жолығады. Күлтегін құлыптасының шығыс бетінде “беглік” сөзі бар. Ол кәдімгі бек, бектік мағынасында.

Ғалымдардың, олардың ішінде В.В. Бартольдтің пайымдауынша, билікті білдіретін “би” сөзі шамамен 14-15 ғасырларда ежелгі түрік тіліндегі “бек” атауының бір нұсқасы ретінде пайда болған. Сөйтіп, ол басқарушы, ел билеуші мағынасын білдіреді. Уақыт өте келе би сөзі бастапқы семантикалық - тілдік реңінен ажырады, негізінен, дау-жанжалды шепетін, кесімді төрелік айтатын, әділ үкім шығаратын адамды бейнелеу, атау үшін қолданыла бастады.

Шыңдығында IX–X ғасырлардағы түркі тілдерінде сөз соңындағы *ɣ*, *ɣ* < *и*-ға алмасу заңдылығы болған. Мәлімет тым ташпы болса да Шығыс Европадағы оғыз тайпаларының тілінен осындай мысалдар байқалады: бөг>бай (сүрү күлбай), қатағ>қатай [2].

Қазақтардың дәстүрлі түсінігінде кейінгі би мынандай төрт түрлі мағынаға ие атау болған: 1. Ел билеушісі, иелік етуші; 2. Сот, төреші; 3. Батағөй, шепен; 4. Бітістіруші, дипломат, елші.

Саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделе көрсетілетін көне өнер түрі “би” туралы түркі жазбаларында ұшырайды.

Онда: “Тәңірлердің жырын, ойнын жырлап билеп... Алыстан тәңір бұрханды мадақтап отырды” / «tänrilär irin ojunin irıaju büdijü ... irıaqtan täni bırxanıg ögä jıva turdılar»;

“Гүлін алып билеп барып” / «Kuasın alıp büdijü barıp»;

“Сүйініп көрсе онда ойын не би” / «sevinê körsä tus'tä ojun ja büdik» деген сияқты мәтіндер жолығады.

Бұдан да, жоғарыдағыдай көне түркі тілдеріндегі дыбыстардың алмасу заңдылығы бойынша қазақ тіліндегі би билеу дегендегі “би” дәл осы көне түрік тіліндегі “бүдік” сөзінен келген деп қорытынды жасауға болар.

Алайда, бізді одан басқа да, бидің ең басты келіп шығу негіздерінің бірі болған шаманизмге қатысты ұғымдар мен түсініктер қазақ тіліндегі “би” сөзінің тегін бұдан да кең аумақта қарастыруға жетелейді. Әрі ол жоғарыдағы біз айтқан екі “би” сөзін, яғни билікті білдіретін “би” мен би билеу дегендегі “би”-ді төркіндестіруге жебейді.

Әрине, билікті білдіретін “би” мен би билеу дегендегі “бидің” байланыстылығын қарастыру үшін, әуелі бақсылық пен би билеудің, бақсылық пен биліктің, сондай-ақ би билеу мен биліктің неңдей байланысы барлығына назар аударуға тура келеді.

Бақсылық пен би билеу: Бақсылық шаманизмның басты белгілерінің бірі. Шаман бақсылары шамандық нанымға сай, адам мен тәңірдің немесе

адам мен ие-киелердің арасын жалғаушы, шамандық рәсімдерді басқарушы, атқарушы, ұйымдастырушы, шамандық балшы, сәуегейлік айтушы, болжағыш, шамандық үкімдерді, қорытындыларды шығарушы, шамандық билік айтушы, т.б. Бақсылық пен би билеудің етенелілігі ертеден белгілі, яғни би билеу – бақсының бақсылық рәсімдеріндегі кем болса болмайтын басты өнердің бірі.

Мамандар шаман дінінің пайда болған және өрбіген ортасы ең әуелі Терістіктегі Евразия даласы екендігін алға тартады. Егер бидің пынайы көркемөнерлік өнерге айналуы шаман дінімен байланысты болса, онда бидің ең алдымен жетілген орнының да Терістік даласы екендігін мөлшерлей аламыз.

Қазірге дейін адамдардың көбі ән мен жырдың, күйдің тарихы және тарихи деректері ең көне, ең мол молса керек деп ойлауы мүмкін. Іс жүзінде адамдар ең ерте қалдырған мәдениет іздерінде ән мен күй емес, би басты орында тұрады. Евразия көпшелілерінің ең байырғы жазба деректері саналатын жаргас суреттерінен әнді де, күйді де байқауға болмайды, қайта осыларға салыстырмалы түрде би көріністері молынан жолығады. Евразия даласындағы арғы заман жаргас суреттерінде адамдардың би билеген көріністері жиі ұшырайды. Солардың арасында, шаман бақсыларының басына үкі тағып, денелеріне түрлі шапақты киім киіп, биге басқан көріністері Азияның терістігіндегі, әсіресе қазақ даласындағы жаргас суреттерінде жолығады. Қазақстанның Баянжүрек жаргас суреттері мен Шинжияның Бардақұл жаргас суреттеріндегі осындай шамандық бейнелер осыдан 3500 жылдың алдындағы туындылар деп бағаланған [3]. Осындай жаргас суреттерінде бейнеленген бақсы образы тек бақсылық киім киіп, жып шақырумен ғана тынбайды. Олар дабылын соғып немесе басқа күй аспаптарын шертіп, би билейді. Сонымен қоса әнге басады немесе тақпақтап атын атап, түсін түстеп иесі мен киесін шақырады, жып-шайтандарды қуады. Міне, біз бұлардан біздің арғы ата-бабаларымыздың әнінің, биінің, күінің және әдебиетінің бастау көзінің тым арыда жатқандығын біле аламыз. Шығыс дүниесіндегі шаман бақсыларының қимылы туралы ең алғашқы жазба деректер Қытайдың Шаң (Қытайдың орта жазығында ең алғаш салтанат құрған патшалықтардың бірі) дәуіріндегі сүйек жазуынан (б.з.б. XIV ғ-дың ортасы- б.з.б. XI ғ-дың ортасы) жолығады. Шаңдардың тегінің өзі Орта жазыққа Терістіктен келген көпшелі, малшы тайпа. Сүйек жазуларында шаң бақсыларының бал ашып жауын-пашынды, аңшылықты және жорықтар мен соғыстарды болжағандығы молынан жазылған [4]. Онда шаңдардың биге басып, жаңбыр тілегендігі, түс жорығандығы жазылған. Бұндай әдет Шаң дәуіріндегі Шаң әулеттерінде ғана емес, Шаң дәуіріндегі немесе одан да бұрынғы Терістік Азияның көпшелі ру-тайпаларында жалпы бар құбылыс екендігі даусыз. Америка үндістерінің ру басыларының басына таққан құс қауырсындары дәл осы Азиядан ала кеткен шаманизмнің алғашқы

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

туындыларынан екендігі белгілі. Америкалық қытай археологы Жаң Гуаңжы мырза Қытайдағы шаманизмның арғы сорабын 5000 жылдың арғы жағынан басталатын Терістік Қытай жауырыншылығы мен түрлі хайуанат бет суреттеріне дейін апарды [5].

Бірқыдыру ғалымдар ән, күй, билердің төркіні - адамдардың ең алғашқы дінни салттары, яғни ән, күй, билерді шаманизмдік рәсімдердің туындысы деп біледі [6]. Жаратылыстан тысқары күдіретті күшпен байланыс жасаушы ерекше адамдар (бақсылар, сәуегейлер, білгірлер, т.б.) үстеріне әлем-жәлем киімдерді киіп, қолдарына күй аспаптарын алып, би билеп, ән айтып, күдіретті күшпен байланыс жасайды, иесін шақырады, жын-пайтаңдарды қуалайды. Тілеу тілеп, болашақты болжайды, т. б.

Шаман дінінің пайда болған және өрбіген ортасы ең әуелі Терістіктегі Евразия даласы. Бидің шынайы көркемөнерлік өнерге айналуы шаман дінімен байланысты десек, онда бидің ең алдымен жетілген орнының да Терістік даласы екендігін мөлшерлей аламыз. Шындығында, түркі тілді халықтарда би өнерінің жетілу себебін, оларда шаманизмнің барынша дамығандығынан іздейтін мамандар да баршылық.

Шаңдардың сүйек-сауыт бейнелі жазуында (алғашқы қытай иероглифі) биді білдіретін 舞 иероглифінің алғашқы бейнесі екі қолына сиырдың құйыршығын ұстап биге басқан адамның бейнесі болған. Бұндай шамандық ие-киеге нану салты кейіндеу эстетикалық түске көшкендігі туралы мысалды, қытай жазуындағы көркем дегенді білдіретін 美 иероглифінен де байқауға болады. Осы иероглифтің сүйек-сауыт жазуындағы алғашқы көрінісі басына үкі таққан адамның бейнесі болған. Демек, басына үкі тағудай шамандық құбылыс кейін эстетикалық мәнге ауысқан. Ал, қос қолына шашақ (құйыршық) ұстап биге басқан шамандық қимыл кейін сауықтық би болған.

Қытай жазуында бақсы дегенді де, би дегенді де “у” деп дыбыстайды. Алғашқы сүйек-сауыт бейнелі жазуындағы мәтіндерде би дегендегі 舞 (у) сөзі бақсылардың жаңбыр тілеп, тасаттық бергендегі қимылына (билеген биіне) қаратылған. 巫 иероглифі қытай тілінде бақсы және ару, бикеш мағынасында беріледі. Бұл би мен бикештің жақындығын ұғындырмай ма? “Бикеш” бәлкім арғы заманда билейтін қыз құшынаш (бақсы) болар. Ал “бике” әйел құшынаш болуы мүмкін. Ол заманда құшынаштың орнының жоғарылығына сай бұлар ерекше сыйлы атау болған. Сондықтан да кейінгі қазақ тілінде “бикеш”, “бике” сыйлы атау болып қалған да шығар. Қытай тілінде де би дегендегі у (舞) мен бақсы дегендегі у (巫)-дың арғы ерте замандағы дыбысталуы (miwag) мен қазіргі дыбысталуы да бірдей.

«尹训», «书经», «墨子非乐» сияқты жазба деректерге негізделгенде, Жаң Чиянның Батыс Терістікке жасаған алыс сапарынан ілгері Хан патшалығы негізінен атақты ақын Чүй Юанның мекені - чулардың ән-биін өзіне өрнек еткен [7]. Бұның себебі де осы өңірде Орта жазыққа қарағанда шаманизмдік

дала мәдениеті ұзаққа дейін дамып, дәурендегендігінде болса керек [8]. Ән, би, күйдің байырғы замандағы ең негізгі қоздырушы күші - шаманизм Орта жазық жерінде тым ерте шектеуге ұшырай бастаған. Мамандар бұны Қытайдың орта жазығындағы қытай ұлтында ән, би және күйдің басқа ұлттарға қарағанда артта қалуының басты себебі деп қарайды [9]. Айтуларға қарағанда Чүй Юан өзінің арғы атасы санаған Жуан Шүй бақсылыққа тиым салған [10]. Мозы, Шия патшалығын аударған алғашқы Шияң патшасы Шияң Янның бақсылыққа тиым салғандығын жазады [11].

Қазірге дейінгі Қытай тарихындағы тарихы ең ұзақ саналатын әдеби туынды Күңзы құрастырған “Жырнама” (诗经). Ол – халық арасынан жиналған өлеңдер жинағы. Ал, Чу еліндегі (Чу елі: Қытайдың Жоу патшалығы тарихында Чаңжияңның орта төменгі ағарында әкімият құрған ірі ел) әйгілі ақын Чүй Юанның (屈原) өлеңдері, яғни “Чу өлеңдері” (楚诗) бірден-бір ең ертедегі авторлық әдеби туынды саналады [12]. Оның қытай әдебиет тарихындағы орнын басқа әрқандай туынды баса алмайды. Біздің Чу өлеңдерін алға тартуымыздың мынадай бірнеше түрлі себебі бар:

Біріншіден, қытай әдебиетінің қайнар көзі, ең басты тұнық бұлағы саналатын “Чу өлеңдерін” оқысаңыз, оны қазіргі көзқараспен қарағанда Чаңжияңның орта-төменгі ағарындағы отырықшы, егінші елдің ақ сүйегі жазған өлең емес, қайта, терістіктегі Хуаңхы бойы немесе оның терістігіндегі дала мәдениетіндік памаан мүритінің “бақсылық сарыны” деп қалуыңыз да мүмкін. “Чу өлеңдерінің” тұла бойынан шаманизмнің иісі аңқып тұрады. Тіпті, оның кей өлеңдерін шынайы түрдегі памаан бақсыларының “жын шақыруы” деуге болады. Чүй Юанның өлеңдерінде, “бақсы менен қалпелер, жұпар иіс себінің, әлем-жәлем киінің, күймен бірге еліріп, биге баса желігіп, иелерін шақырады” [13]. Лин Хы мырза өзінің “Қытай бақсылық тарихы” атты еңбегінде, Чүй Юанды чу елінің бақсысы (巫官) деп жазады [14]. Ол оның әдеби жасампаздығын түгелімен діни әдебиетке жатқызады [15]. Чүй Юанның “Тәңірден сұрау”, “Тоғыз жыр” атты өлеңдерін бір бөлім мамандар, ертедегі Вавилон ертегілері негізінде жазылған десе, енді бір тобы, байырғы батыс терістіктегі көшпелілердің халық жырлары негізінде жазылған деп қарайды [16].

Әйгілі тарихшы Сын Жоңмиян мырза дәл осы Чүй Юанның өлеңі “Айырылысудағы” (离骚) бірқыдыру жеке сөздердің төркінін терістіктегі түркі тілдерімен төркіндестіріп және басқа да тарихи деректер негізінде чуларды Орта Азидағы Медия жерінен Қиыр Шығыстағы Аңжияң өзенінің орта ағарына ауып барған түркі тілділер деп тұжырымдайды [17].

Әйгілі тарихшы профессор Фан Уынлан Қытай байырғы заман мәдениетін Орта жазықтың орда тарихшыларының мәдениеті және Чу елінің орда бақсыларының мәдениеті деп екіге бөледі [18]. Міне бұлардан шаманизм мен және оның басты уәкілдерінен болған бақсылықтың,

шығыстың әнін, күйін, биін және әдебиетін дамытудағы рөлінің қаншалық зор болғандығын аңғаруға болады.

Оғыздар мен түріктер бақсыны қам дейді. Ол “қозғалу”, “шұғыл қозғалу”, “дірілдеу”, жоғары өрмелеуші мағыналарында, биші, секіріп билеуші дейтіндер бар. Ал, түрлі тарихи жазбаларында қазақтың арғы аталары танылатын сақтар, ғұндар, қаңлы, түріктер, кейінгі керейлер, наймандар, т.б. ұлыстар мен тайпаларда бақсылардың жын шақырып биге басатындығы туралы деректерді молынан кездестіруге болады. Бұның көбі баршаға аян. Бақсы өзінің барлық бақсылық қимылын бақсылық ойнау арқылы орындайды.

Биді жаратушылар мен таратушылардың басында бақсылар, абыз, дәруіштер тұрады. “Қорқыт ата кітабы” атты жырда:

Қара бір таудың төрінде,
Оғыз-қыпшақ жерінде,
Қоныс еткен қабырғалы ұлыстан,
Қара бақсы шығыпты,...
Жорға жыны бүлкілдеп,
Бура жыны зіркілдеп,
Айғыр жыны азынап...

Міне бұдан да Қорқыттың жыны ұстағанда, бақсылық ояғанда, жорға болып билеп, айғыр болып азынап, бура болып зіркілдейтіні көрінеді. Осылай жалғасып келген бақсылық ойын қазақтар арасында жуық жылдарға дейін сақталып келгені мәлім. Қазақта “бақсы ойнау”, “бақсы ойнату”, “бақсы ойнады” деген тіркестер үнемі кезігеді. Бұл жердегі “ойнау” деген сөзден онда белгілі өнер туындысы ретіндегі қасиет барлығына қаратылған.

Би билеу дегендегі “би” моңғұлша бүжиг; “би билеу” моңғұлша бүжиг бүжиглэх; “бақсы” моңғұлша бөө, зайран. Бұл түркі тіліндегіден мүлде бөтен, ал “бақсы ойнау” моңғұлша бөө буух немесе бүжиглүүлэх. Бұдан ұғарымыз, бірі, “бақсы” сөзі таза түркілік сөз; енді бірі, моңғұлшада би билеу дегендегі “билеу” (бүжиглэх) сөзі мен “бақсы ойнау” (бүжиглүүлэх) деген сөзі бірдей. Бұдан бақсының ойының да би билеу екендігін білеміз.

Бақсылық пен биліктің байланысы: Ертеде аң аулау, саят құру, жорыққа аттану, соғысқа шығу, жолаушы, жортуылға шығу, бала босану, құда болу, той тілеу, тасаттық өткізу сияқты кез келген маңызды істердің барлығына бақсылар сәуегейлік айтып, шешім шығарып отырған.

Арғы замандардан тарғыш, тіпті шаманизм пайда бола бастағаннан-ақ, бақсылықтың билікке араласа бастағандығы, яғни билікпен етене болғаны байқалады. Бұнда, бірі – бақсының өзі билік иесі; енді бірі – бақсы билік (кесім) айтушы немесе оған мұрындық болушы.

Бақсылық би арғы заманда бастысы аруақ, ие-кие шақыруға, пәле-қазаны қууға қолданылған. Ол кезде адамдар жауын-шашын тілегенде, жорыққа атанып, соғысқа қатынасқанда, тағы сол сияқты барлық келелі

жұмыстарды бастарда, аруақтан, ие-киеден жәрдем тілеген, бал ашып, сәуегейлік жасаған, жамандықты аластаған. Осы кезде күй (дабыл-даңғара, қобыз, т.б.), биге басып, бақсылық жасаған. Алда болар істерді болжаған.

Бақсылықтың билікке араласуы екі түрлі болған: бірі - елдің, ұлыстың басы өзі бақсы болған; енді бірі – ел басы бақсылардан кеңес алып отырған немесе соларға ерекше құқық берген. Сонымен бақсылық билікпен етене байланысқан.

Жоғарда айтқанымыздай, байырғы Қытайда Шаң патшалары бақсылыққа тиым салғанымен, олардың патша немесе патша әулеті бақсылыққа ие болған, сондай-ақ бал ашып, болжам айтып, бақсылық ойнау құқығын патша әулеті меңгерген. Тіпті бал ашып, болжал айту құқығы тек шаңдардың патшасында ғана болған. Сүйек жазуларында Шаң патшасының бал ашып, жауын-шашынды, аңшылықты және жорықтар мен соғыстарды болжағандығы жазылған [19]. Шаң патшалары ерекше құқыққа ие азын-аулақ адамдардың ғана бақсылықпен айналысуына жол қойған. Кейде, шияң патшалары бақсылардың басы (群巫之长) аталып отырған [20]. Олар қараша халықтың бақсылық етуіне, бал ашып сәуегейлік айтуына тиым салған.

Бұл шаңдардың шаманизмнен, оның бақсы-балгерлерінен жерігендігінен емес, қайта оны жоғары билік жүйесіне енгізгендігін, ерекше қастерлеп, тек патша әулетінің уысында ғана ұстауды, халықты шаманизм арқылы басқаруды көздегендігінен екендігі белгілі.

“Ханнамада”: “Бән Чау батысқа сапарға аттанатын болған соң, алдымен Үдүнға барды. Гуәңдік хан елшілерін төтенше салқын қарсы алды. Оның үстіне олар бақсы-дуақандарға сенетін. Дуақан: “Хандіктерге неге бейімсіңдер деп тәңірім шамырқанулы. Хан елшілерінің бірінің қаракер аты бар, тездеп соны сұрап әкелің, маған атап сойыңдар”, – деді” деген мәтін жолығады, және “Ғүн елінде бір жылдан артық тұрған Нейс санғұнының әтуерленіп кеткеніне Уй Лүйдің қызғанышы қозды. Бұл кезде Тәңірқұттың шепесі дертке шалдыққан еді. Уй Лүй марқұм болған Тәңірқұттың (Ғалүкганің) ренжігенін ғүн бақсыларына болжаттырып: “Біз бұрын жасақтарымызға құрбандық атап тұрушы едік, Нейс санғұнын тірі ұстап құрбандыққа атаңдар деп көп айтқан едім, бұл әліге дейін неге орындалмады?” деген сөзді айтқызды. Содан кейін Нейс санғұны қамауға алынды. Ол: “Мен өлсем де ғүнның тұқымы құриды” деп лағнат айтты. Сонан Нейс санғұны құрбандыққа шалынды” делінеді.

Міне ғұндардың бақсылары, өз еліне елшілікпен келген Хан елінің елшісінің мінген көлігін, тіпті ғұндарда тұрған Нейс санғұнының өзін құрбандыққа шалдырған. Бұдан ғұндарда бақсының орнының қаншалық жоғарылығын, олардың билікке қаншалық араласқанын білеміз.

Ғұндар жорыққа аттанғанда, тағы басқа келелі істерге шешім жасағанда бақсыға жүгініп отырғандығы деректерден байқалады. “Сонау үйсін, қаңлы дәуірлерінде арнаулы тасаттықтарды басқаратын шаман пайда болды...

Шаман – арнаулы діни қимылдарды жүргізетін бақсы. Адам мен әулие арасындағы елші. Барлық дәстүрлі салттардың айнымас қорғаушысы. Олар адамдар арасында аса жоғары беделге ие” [21].

“Жоунамада ” түріктер және олардың бақсышылығы, бишілігі туралы мынадай баян жолығады: “Түріктердің арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі сақ (索国) елінен шықты. Олардың ұлыс абасы Адам бек деп аталды. Олар он жеті ағайынды еді. Оның бірі Іді Нышида еді, ол қасқырдан туды. Адам бектер тумасынан өте ақымақ болды да, мемлекеттері жойылып кетті. Ал Нышиданың табиғаттың өзгеше құбылысын сезетін қасиеті бар еді. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын еді. Ол екі әйел алды. Оларды жаз бен қыс тәңірінің қыздары дейді. (Оның бірі) бір құрсақ көтеріп төрт ұл тапты. Оның бірі аққуға (白鴻) айналды; біреуі Абасу мен Кем өзендері (劍) арасынан Қырғұр деген мемлекет құрды; енді бірі Чатша судың бойынан мемлекет құрды; тағы бірі Бас чатшап тауында мекендеді. Бұл - оның үлкен ұлы еді. Бұл тауда Адам бектің ұрпақтары да болды. Олар көбіне аш-жалаңаш жүруші еді. Үлкен ұлы от шығарып олардың бойын жылытты, асырады және барлығына қолғабысын тигізді. Осылайша олар үлкен ұлды қошаметтеп, өздерінің билеушісі етіп сайлады. Бұған түрік деген атақ берілді. Оның өз аты - Нағыз түрік шад еді. Нағыз түріктің он әйелі болды. Балаларының барлығы шешелерінің әулетінің есімімен аталды. Ашпа - оның кіші әйелінің баласы еді. Нағыз түрік өлгеннен кейін он әйелдің балалары өздерінің ішінен біреуді таққа отырғызуды ұйғарды. Олар бір бәйтеректің түбіне жиналды. Олар: “Қайсымыз осы бәйтерекке жоғары секірсек, сол таққа отырады” деп уәделесті. Ашпа жасының кішілігіне қарамай бәрінен биік секірді. Сонан бауырлары оны Ағын шад деген лауазыммен қошаметтеп таққа отырғызды”.

Демек, біріншіден, түріктің ең алғашқы түрік атаған көсемі Нағыз әуелі бақсы болған; екіншіден, ағашқа секіру өнерін сынау арқылы мұрагерлік таққа ие болатын болған. Алтайда мекендеген татарлардың бақсылық қимылында ағашқа шығу (өрмелеу) әдеті болған. Бұл ағашқа секіру іс жүзінде бақсылық бидің бір түрі; үшіншіден, Жапон оқымыстысы 白鸟库吉 зерртеулерінде, түріктердің Ашпа әулетінің аты дәл түрік тіліндегі ashina сөзінің баспа-бас алынуы дейді. Ол көне қытай тілінің дыбысталу заңдылығына сай, үйсін (乌孙) ұлысының атын да “секіру” мағынасындағы ashina, ashina сөздерінен келген деп қарайды.

Юан хандығының Шиянзұң патшаның (Мөңкенің) туа біткен бір мінезі – саятшылықты жақсы көрді. Өзі мұнысын ата-бабамнан келе жатқан салтқа құрмет етуім, басқа елдердің патшаларын өнеге тұтқаным емес деуші еді. Бірақ ол бақсы-балгерлерге айрықша сенуші еді. Қандай іс істесе де, соларды құрмет тұтып, солардан жөн сұрап отыратын еді. Бұлай істемеген бірде-бір

күні жоқ десе де болады, ол өзінің бұл ісінен өмірі бой тартып көрмеген еді [22].

Батыс түріктер арасына VI ғасырда келген рим монағы Zemarachus, 598-жылдар айналасында келген француз монағы Theophylacte Simocatta, одан да кейінгі керей, наймандардың арасына келген батыс монахтары түгелдей шаман бақсылары және олардың бақсылық ойындары (билері) туралы жазады.

Шаман бақсыларының түріктер ішіндегі орны ерекше зор болған. Шамандар - көк тәңірдің өзі ұнатып қолдайтын, “тәңір иелерімен тілдесуші, кей иелерге тілін алғызушы” кісісі [23]. Олар тәңір ие мен адамдардың арасын жалғастырушы, аруақтармен, ие, киелермен жолығып тұратын “перісі” бар ерекше жаратылған, сәуегей жандар есептеледі.

Ірі әскери қимылдарды түгелдей шаман бақсылары бақсылық ойнау (билеп), бал ашу, сәуегейлік айту арқылы белгілеп отырған. “Шаман - сиқыры бар және басқалардан білімі артық адам. Ол - ақын, күйші, сәуегей, сонымен қатар ол - дәрігер” [24]. Олар жын шақырып, бақсы ойынын ойнайды; көкпен, иелермен тілдеседі; ел кезіп сәуегейлік, балгерлік істейді - бал ашып ғайыпты болжайды, алақанға қарап немесе құмалақ салып, адамдардың тағдырын сөйлейді. Адамдардың (аурулардың) тамырын ұстап, оларды ұшықтайды. Дәрі-дәрмекпен емдеп, тәуіптік істейді. Жын шақырып ойнағанда әр бақсының айтатын арнаулы сарыны (әуені), домбыра, қобызда ойнайтын күйі болған. Қазақ бақсылары барлық бақсылардың арғы атасы, пірі деп Қорқытқа (Дада Қорқұдқа) сиынып, Қорқыт күйін орындайтын болған. Олардың кейбіреуі басына аққу терісін жамылып, мойнына әлем байлап, аса таяқ асынған дуана болды. Олар атқа мініп, зікір айтып, ел кезіп жүретін. Бұрынғы кезде бақсылардың беделі жоғары болды. Қазақ қауымы оларға сенетін және оларды құрметтейтін, әсіресе, ауру-сырқауға тап болғанда, бақсы шақырып немесе оларды іздеп барып емделетін. Бақсы-балгер, құшынап, тәуіптердің емшілік өнері атадан балаға мұра болып жалғасқан. Қазақтар ислам дінін қабылдағаннан кейін де бақсы-балгерлер ел ішінде көп болды. Бірақ олар дәуір өте келе беделді орнынан айырылып ислам дініне бейімделді. Ескі шамандық сарынға “алла хақ” деген сияқты исламдық мазмұнды қосып айтатын болды. Ондай бақсы-балгерлер, құшынаптар қазақта әлі күнге дейін аздап кезігеді [25].

Би билеу мен биліктің немесе билік айтудың байланысы: Былай қарағанда би билеу мен биліктің еш қатысы жоқтай көрінеді. Іс жүзінде ертеде бұларда белгілі байланыс болған. Ел басы болған немесе ел басының ең жақын ақылшысы болған шаман бақсылары қоғамдық мәселелердің сан-саласына болжам жасап, уағыз қойып, билік айтатын болған. Осындағы басты тәсіл тағы да бақсылық ойнап, би билеп тәңірмен, ие-киелермен, аруақпен тілдесетін, солардың берген “аянына” сай билік айтатын болған.

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

XVII ғасырда тірлік кешкен Махмұд Ибн Уәли өзінің “Бахр әл-әсрәр фи манақиб әл-әхияр” атты еңбегінде “Жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуі тірліктен азат адамдардың” барлығы би деп аталғанын жазып кетті.

Ал «би» сөзінің мағынасына келсек, қазақ тілінде ол бірнеше мағына беретіні белгілі. Егер бұған дейін би сөзі әлеуметтік категорияны білдіретін бек сөзінен туындап, сол мағынада ұғынылса, алғашқы ұлттық мемлекет құрылған сәттен бастап би сөзінің мән-мағынасы кеңейді. Біріншіден, ол хан кеңесшісі деген мағынаны берді. Екіншіден, қазақ хандығының басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынасының нәтижесінде елші болып баратын ресми өкілдер билерден құралатын болды. Үшіншіден, би сот билігін жүзеге асырушы адам болып есептелінді. Төртіншіден, бидің алдыңғы міндетін атқаруға қажетті қасиеттердің негізінде оның сөзге ұста, пешен деген лексикалық мағынасы қалыптасты.

Жоғарыда ауызға алғанымыздай, В.В.Бартольд “бек” сөзінің сонау орхон-енісей жазбаларынан бастап кездесетінін, осы орайда терминнің таза түркі сөзі ретінде кейіннен би сөзіне айналғанын айтады. В.В. Бартольд би термині XV ғасырдан бері қарай ғана кездесе бастайды дей келе, зерттеушілердің арасында тұңғыш рет қазақтың биі мен қырғыздың манабы ұғымдарының өзара тығыз байланыстылығына көңіл аударады. Іс жүзінде қазақ қоғамындағы ақсүйек, қарасүйек, төре, қараша ұғымдары мен сұлтан, би, батыр, бай, төлеңгіт тәрізді әлеуметтік категорияларды алғаш рет талдаған ғалым Е.Бекмахановтың пікірінше, қазақ қоғамындағы билер – айрықша құқықтық және экономикалық артықшылықтарға ие болушы топ өкілдері. Ақсүйек тұқымы болып есептелетін сұлтандармен салыстырғанда көшпелі қауымның өз арасынан шыққан ру-тайпаның игі-жақсылары. Аумалы-төкпелі, алмағайып замандарды бастан кешкен халықтың өзіндік басқару жүйесі болды, ел қамын жеген ерлері, күн сайын дерлік бетпе-бет келіп отырған жер дауын, жесір дауын, барымта-сырымта дауларын шешіп беретін би-пешендері болған. Қазақ қоғамындағы билерге жүктелген міндет аса жауапты болған - бұзылған құқықты қалпына келтіру, дау-таластарды шешу, әділдік орнату, қылмыстың алдын алып, қоғамда тыныштықты қамтамасыз ету, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді уағыздаушы, жауласқан рулар мен қауымдарды елдестіру. Билер неғұрлым көп болса, соғұрлым ел ішінде тәртіп берік болады деп есептелген. Көнеден қалған “би көп болса елдің құты” деген сөз осыны меңзейді. Би атағына әркім де терең парасатты ақыл-ой, қиыннан қиыстырар тапқырлық, елдің тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ата-баба жолын білгендік, асқан пешендік пен қара қылды қақ жарған әділдік тәрізді ізгі қасиеттері арқылы ие болады. Билік кесу кезінде олқылықтар жіберу, би үшін бедел, атақ-абыройдан айырылу - ең үлкен жаза. Қазақ халқы қай кезде де орақ тілді, от ауызды, қара қылды қақ жарған әділ билерің, пешендері мен ақындарын ел билеген хандарынан бетер қадір тұтқан. Олар

айтқан кесімді сөздер ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, тұтас бір халықтың даналық мектебіне айналған. “Билер кім?” деген сұраққа мынандай тұжырымдалармен жауап беруге болады: Би - көсем, шешен, ақын, заңгер, елші, мәмілегер, жүрек жұтқан батыр, саясаткер, қоғам қайраткері, ойшыл ғалым, психолог, әртіс, тәрбиеші. Сондықтан да халықтың билерді өзінше сипаттауы да жиі ұшырасады.

Сайып келгенде, арғы заманның билері шамамен бақсылары болған. Ол кезде бүкіл елдің ең білімдісі де, ең тылсым, сәуегей абызы да, кез келген қоғамдық мәселеге болжам жасап, билік айту салауатына иесі де дәл осы бақсылар болған. Тіпті байырғы Қытайда Шаңдардың патшалары бақсы болған, түріктер бақсылық өнер көрсету (би билеу) арқылы ізбасар таңдаған, т.б. Билік иесі бақсылар билік айту алдында биге басып бақсылық ойнайтын болған. Сонымен, билік, би билеу, билік айту бір түйінге айналған немесе бір түйіннен таралған. Бұл биліктегі “би” мен би билеу дегендегі “би” биліктің төркіндес болуының себебі.

Би билеу мен билікті білдіретін екі “би” сөзінің этимологиясын жоғардағыдай талдауда Бартольдтың билікті білдіретін “би” сөзі түрік бітік тастарында жолығатын “бек”, “беклік” сөзінен өзгеріп келген деген тұжырымын терістеуден аулақпыз.

Біздің бұл мақаламызда, Бартольдтың пікірін құптай отырып, дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің иесін білдіретін “би” мен саз ырғағымен түрлі қозғалыстар жасап орындалатын, көңіл-күйге негізделіп көрсетілетін көне өнер түрі “би” екеуі байланысты, яғни бір түбірден тараған дегенді ұсынбақпыз. Яғни, түрік бітік тастарындағы мәтіндерде жолығатын билікті білдіретін “би” сөзінің арғы тегі “бек” сөзі болсын, соңғы көне түркі жазбаларында жолығатын би билеу дегенді “билік” арғы төркіні деп қарауға болатын “бүдік” сөзі болсын, осының барлығының арғы тегі бақсылыққа барып тірелетіндігін, әрі бұл екі сөздің де (бек мен бүдік) өзара тектес екендігін көрсету.

Ең соңғы бір мәселе, қазақ тіліндегі “билік” арғы төркіні би билеудегі би ме, әлде биліктегі би ме? Бұл екеуінің қай бірінің де болу мүмкіндігі бар. Шаманның бақсылық ойнап (би билеп) барып шығарған билігі, оның құқығы сол би атымен аталған болуы да немесе шамамен өзі би болғандықтан оның ойнаған ойыны да солай би аталған болуы мүмкін. Тағы бір жағынан, моңғұл тілінде би билеу дегендегі “би”: бүжиг (бұл көне түрік тіліндегі “бүдікпен”) төркіндес әрі моңғұл тіліне түркі тілі арқылы барған болуы мүмкін; билік сияқтылар бүкілдей басқаша, ноёрхол, захирах т.б. бек деген сөз язгууртан. Бұлардан білеріміз, “би” сөзінің әсілгі төркіні би билеу дегендегі би. Ал биліктегі осы би билеудегі “би” сөзінен барған деп қарауға болады. Қазақ тіліндегі би билеудегі “би” көне түрік тіліндегі “бүдіктен”, биліктегі “би” “бектен” өзгеріп келген деген күнде де жоғарыдағы қорытынды құрыла береді.

Құмарұлы Я. «Би» сөзінің төркіні.

Бұл арада билікті білдіретін “бек” сөзі мен би билеудегі “бүдік” сөзінің төркіндігін ішкерілей зерттеуге тура келеді. Қазақ тілінде “бек”, “бектік” сөздері сақталып қалған. Ол, өзін емес басқа осы атты ұстанғандар арқылы жетіп тұрған болар. Кейінгі қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақта бек лауазымы да, бектік те болған емес. Қайта ол “билік”, “би” түрінде сақталған.

Көне түрік тіліндегі билікті көрсететін “бек” пен би билеу деген мағынасындағы “бүдік” те дыбыстық жақтан тым жақын, бірі-бірінен өзгерген деп қарауға болады. Тіпті, бір жағынан түркі тілдеріндегі “бақсы” сөзі де осы “бек” (бекші) сөзімен төркіндес болуы мүмкін. Бұл ішкерілей зерттеуді қажет етеді. Осылай болса, бақсы, би (би билеу), би (билік) үшеуі бір түйіннен таралған деп қарауға болады да, бақсы не биші, не билік иесі мағынасын береді.

Тіпті бұл арада, егер қазақтағы “би” сөзі көне түркінің би мағынасын беретін “бүдік” сөзінен келген деген күннің өзінде және осы “би” сөзіне қазақ, қырғыз, татар, тывалардың мұрагерлік еткені байқалады. Бұл сөз ұйғұр, өзбектерде “үсұл”, түрік, әзерилерде батыстықтарша “таңсы” болып қалыптасқан.

Би билеудегі “би” сөзі ұйғұр, өзбек тілдерінде үсұл (usul); қазақ, қырғыз, татар, тыва тілдерінде би (bij); әзери, түрік тілдерінде таңсы; сібеппе mahsin; парсыша: رقص; арабша: الرقص (дәрәқыс).

Біз жоғарыда, жапон оқымыстысы 白鸟库吉 тың, түріктердің ашпа әулетінің аты дәл түрік тіліндегі ashina сөзінің баспа-бас алынуы, ол көне қытай тілінің дыбысталу заңдылығына сай, үйсін (乌孙) ұлысының атын да “секіру” (билеу) мағынасындағы ashina, ashina сөздерінен келген деп қарайтындығын айтқан едік. Бәлкім, ұйғұр, өзбек тілдеріндегі биді білдіретін “үсұл” сөзі осымен байланысты болар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дужан К. “Көкпекті округі қазақтарының үйлену әдет-ғұрыптары”, 1885 ж. 28-ақпан.
2. Баскаков Н. «Түркі тілдері» (ұйғұрша), Бейжин, Ұлттар баспасы, 1986 ж.
3. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月. Жаң Гуанжы. «Әсемөнер, миф және тасаттық». 2002 ж. ақпан.
4. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
5. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
6. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 沈阳, 辽宁教育出版社, 2002 年 2 月.
7. “Он екі мұхам жөнінде” (ұйғұрша басылым), 34-бет, Ұлттар баспасы, 1981 ж. Бейжиң.
8. Құмарұлы Я. “Алыстағы ата мұра”, Ұлттар баспасы, 2003 ж. Бейжиң.
9. 林河: 《中国巫雉史》, 花城出版社, 2001 年. Лин Хы: «Қытай бақсылық тарихы», 2001.
10. 林河: 《中国巫雉史》, 花城出版社, 2001 年.
11. 张光直: 《美术、神话与祭祀》, 辽宁教育出版社, 2002 年.
12. 林河: 《中国巫雉史》, 543 页, 广州, 花城出版社, 2001 年.
13. «楚辞» (Чу өлеңдері)

14. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
15. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
16. 《郭沫若全集》，考古版第一卷，84页，科学出版社，1982年版。《Go Mopo шығармалары». Археология. 1 том, Ғылым баспасы, 1982.
17. 岑仲勉：《楚辞注要翻案的有几十条》，中山大学学报，1961年，第2期。Сын Жоңмиян: «Чу өлеңдеріндегі Гүманды түйіндер», Жоңшан университеті ғылыми журналы, 1961. №2.
18. 林河：《中国巫滩史》，广州，花城出版社，2001年。
19. 张光直：《美术、神话与祭祀》，辽宁教育出版社，2002年。
20. 张光直：《美术、神话与祭祀》，辽宁教育出版社，2002年。
21. Юан тарихы 3-бума, Билік баян-3, Шиянзұң (мөңке).
22. 苏北海：《哈萨克文化史》，新疆大学出版社，1989年，168页。Су Бейхай: «Қазақ мәдениет тарихы», 1989.
23. Сәкен Сайфуллин. “Шығармалар” 6-том, 56-б.
24. Қытайдың будда тарихы (қытайша), 83-б.
25. Мырзақанұлы Ж. “Қазақ мәдениетінің айдыны”, Шинжияң жастар-өрендер баспасы, 2006 ж. мамыр.

РЕЗЮМЕ

На первый взгляд происхождение слово «Би» кажется банальным, но его истинное значение находится в глубине. Все это сходится к вопросам от куда происходит суть этого слово. Как его нужно понимать, было ли у казахов это «Би» (танец) если было, то с каких времен. Обращается внимание на взаимосвязь между танцами (би билеу) и властью (билік). Автор в своей статье научно анализирует происхождение слово.

(Кумарұлы Я. Происхождение слово «Би»)

SUMMARY

At first glance, the origin of the word "Be" seems trite, but its true value lies in the depths. All this converges to questions from where comes the essence of this word. As it is necessary to understand whether the Kazakhs is the "Be" (dance), if so, what times. Draws attention to the relationship between these dances (bi Bileu) and power (Bilik). Author in his article analyzes the origin of the word science.

(Kumaruly Ya. Origin of the word "Bi")

ÖZET

“Biy” kelimesinin anlamı çok eski ve derindir. Onu açıklamak için, biy sözü nereden, ne zaman çıktı? Onu nasıl anlamalıyız? Kazaklarda eskiden biy kelimesi var mıydı? Yazar Bu ve Bunun gibi birkaç soru yu cevaplandırmaya çalışmaktadır.

(Kumarulu Y. “Biy” kelimesinin kökü)